Vendsyssel nu og da. 2010

Den spanske syge i Hjørring

af Peter Damgaard

Fig. 1. Barnedåb hos familien Lysdahl i Sindal 30. maj 1915.

En barnedåb i Sindal

Forsamlet til barnedåb 30. maj 1915 synes stemningen omkring familien Lysdahls bord en anelse trykket. Yderst til højre på billedet ses forældrene Marie og Martin Lysdahl, hun med den nyfødte søn Asger på armen. Trods den festlige begivenhed, der fejredes i hjemmet på Amagergade 2 i Sindal, har fotografen ikke formået at fange familien i en lystig stund: alle kigger ned eller stift frem for sig.

Måske var barnedåben en lidt pinlig affære for familien, idet Marie og Martin først var blevet gift 10. november 1914. Kun omkring 4½ måned efter brylluppet, 28. marts 1915, blev Asger født. Måske var det en uventet graviditet, der førte til giftermålet. Martin Lysdahl, der var tømrermester,

havde under alle omstændigheder en klemt position, omgivet som han er til alle sider af Maries søskende og forældre, samt den uægte søn, Aage, hun havde født fire år tidligere. Han sidder som nummer tre fra venstre. Maries forbindelse til Aages fader havde ikke ført til ægteskab, så da hun igen blev gravid, må familien have frygtet en gentagelse, selv om Martin og Marie havde været kærester nogen tid. Forældrene forudså måske en dyster fremtid for Marie, hvis hun endte som ugift 23-årig mor til to uægte børn med to forskellige mænd.

Tømrermester Martin Lysdahl giftede sig imidlertid med Marie, og ægteparret fik endnu et barn, en datter, de kaldte Elly, i foråret 1918. Og samme sommer kom den spanske syge til Vendsyssel.

Pandemi

Den spanske syge var en særdeles smitsom influenza, der bredte sig over hele Jorden fra marts 1918. Dens oprindelse er omstridt (muligvis Kansas), men den bredte sig hurtigt i Europa. Første Verdenskrig udkæmpedes stadig, så de fleste landes presse var underlagt en streng krigscensur. En af undtagelserne var Spanien; da sygdommen slog igennem der, kunne aviserne skrive friere om forløbet. Derved opstod det indtryk i resten af Europa, at influenzaen var et særligt spansk fænomen, og som konsekvens blev epidemien døbt den spanske syge.[1]

At den spanske syge hærgede det meste af verden, sås tydeligt af danske avisers artikler. Der fortaltes jævnligt om sygdommens udbredelse i andre lande og verdensdele, og Hjørrings aviser bragte gerne notitser om nordjyder, der døde i udlandet af spansk syge. F.eks. den tidligere tømrersvend Burmester fra Aalborg, der i 1898 stak til søs. Efter at have været på langfart som tømrer med diverse skibe, fik han arbejde i de tyske kolonier i Afrika i nogle år, inden han slog sig ned i Hamburg som restauratør. Der døde han af den spanske syge. En anden langfarer, typografen Olsen, der var udlært på Hjørring Amtstidende og som havde arbejdet på Vendsyssel Tidende, var senere udvandret til USA. Da hans mor hjemme på Skagensvej i Hjørring fik brev om hans død af spansk syge, blev også det meldt i dagspressen.

Tillige viste pandemien sig blandt avisernes dødsannoncer: 19. oktober 1918 indrykkede Flora Clausen fra Kvissel en notits, hvori hun meddelte, at hendes søn og svigerdatter var døde af spansk syge i byen Wellington (formentlig Wilmington) i Delaware, USA.[2]

Omvendt var de mange udvandrede vendelboer tørstige efter nyt om sygdommens hærgen i deres gamle hjemstavn. F.eks. skrev Hjørring-advokaten A. Jakobsen mange breve til sin søn Bernhard, der også var udvandret til USA, og fortalte flere gange nyt om tilstanden i Hjørring.

Sygdommens globale udbredelse fremgår klart af hans notits om en fælles bekendt: »Springborg fortalte, at Anker, der er i Kina, også har haft den. Grønland er nok det eneste sted, der er sluppen helt fri.«[3]

Sygdomsforløbet

»I vinteren 1918 var vi et hold til gymnastik. En tirsdag aften var der en af deltagerne, der følte sig sløj og havde hovedpine, men deltog alligevel. Torsdag morgen måtte alle på holdet blive i sengen smittet af den spanske syge, en ondartet influenza. Jeg husker for mit eget vedkommende, jeg var meget syg i en uges tid, og uden appetit. Men så en formiddag fik jeg en meget kraftig næseblødning, jeg kan huske de tilkaldte lægen for at få det stoppet, hvilket også lykkedes ved middagstid, men da var jeg også meget sløj og træt. Efter nogle timers søvn vågnede jeg op og var for første gang i lang tid sulten. Derefter gik det hurtigt fremad, og jeg

kom på benene igen og kom med i arbejdet.«[4]

Einar Andersens erindring om den spanske syge giver et meget typisk indtryk af forløbet. Influenza smitter gennem dråbeinfektion, dvs. spyt og slim, så et nys eller hosten var nok til at sprede virusen til flere personer. Inkubationstiden for den spanske syge, den tid, der gik, fra man blev smittet, til sygdommen brød ud, blev af lægerne vurderet som kort, et-to døgn. Symptomerne var kuldegysninger, hovedpine (især koncentreret lige bag øjnene), smerter i alle led, stærke halssmerter og synkebesvær, en følelse af træthed, tør hoste samt høj feber, ofte omkring 40°. Desuden forekom der ret tit næseblod hos patienterne, og mere mærkeligt rapporterede flere læger om patienter, der mistede håret. Typisk forsvandt symptomerne efter fem-seks dage, men efterlod en generel afkræftelse.

Influenzaen blev normalt først farlig, hvis der udviklede sig lungebetændelse hos patienten, hvilket skete i ca. 10-12% af tilfældene. Af disse blev det anslået, at omtrent en fjerdedel af alle lungebetændelser endte med døden; det skete naturligvis også, at spansk syge endte dødeligt uden indtræden af lungebetændelse, men i langt de fleste tilfælde var »Pneumoni« dødsårsagen.

Overordnet set viser statistikken, at 1-2% af sygdomstilfældene endte ulykkeligt. Eftersom ikke alle blev smittet (formentligt »kun« mellem 15-25% på landsplan), betød det, at højst 0,25% af befolkningen døde direkte af spansk syge.[5] At tallet på landsplan er så forholdsvist lavt, betyder dog ikke, at der ikke var tragiske sygdomsforløb, at der ikke fandtes familier, der blev ramt hårdt af smitten, at sygdommen ikke forårsagede stor frygt og usikkerhed.

Spredning af sygdommen

I Vendsyssel spredtes sygdommen første gang i juli og august 1918 for derefter at ebbe ud. Det blev af sundhedsmyndighederne formodet, at influenzaen blev bragt til Vendsyssel af svenske turister eller andre feriegæster, der netop i sommermånederne søgte til badestederne. Antagelsen blev ifølge Frederikshavns kredslæge, Victor Holm, bekræftet af, at blandt de første danskere, der blev syge, var mange hotelansatte, der altså måtte være blevet smittet af hotellets gæster.[6]

Influenzaen forsvandt hurtigt, men vendte tilbage med voldsommere udbredelse i oktober 1918.

I denne anden fase var der uenighed blandt lægerne i Vendsyssel om smittens indfaldsveje. I Skagen lagde en svensk kutter til, hvorpå syv fra besætningen var syge, og der opstod straks flere, alvorlige tilfælde i Skagen By. Derfra bredte sygdommen sig via jernbanen til de omkringliggende sogne, Aalbæk, Elling og Jerup.

I Løkken mentes smitten ankommet med en tilrejsende fra Vejle, der ved ankomsten formåede at smitte alle i samme lokale som han selv. Lægen i Skovsgaard Stationsby angav et »hjemvendt Circus« som smittekilden, mens andre mere nøgternt blot angav »fra de omliggende Byer«, eller antog København eller Norge som arnestedet.

Lægen i Flauenskjold, P.N.S. Gundtoft, fortalte i detaljer, hvorledes influenzaen efter hans mening var kommet til byen: »smitten synes at stamme fra en jernbanekupé fra Aalborg-Fjerritslev By, hvor en herboende hestehandler (sammen med 4 andre ikke herboende) rejste sammen med 5 andre hestehandlere, der havde haft sygdommen i andre egne af landet. Min hestehandler havde alle typiske symptomer 2 dage efter rejseselskabet, og 3 af de tidligere ikke angrebne ligeledes.«[7]

Selve smittevejene var uvisse, men en ofte gentaget forestilling var ideen om influenzaen som en »moderne« sygdom, der måske kunne smitte via nymodens indretninger. Allerede om sommeren

Fig. 2. Victor Holm, kredslægen i Frederikshavn, håndtegnede efter epidemien dette kort over sygdommens udbredelse i lægekredsene Skagen, Frederikshavn og Hjørring. Jernbanen er angivet som stiplet linje. Talangivelserne er antal syge, i parentes antal dødsfald.

Det gamle, anerkendte Husmiddel
„Desinfector"
anvendes til Stadighed af Stat og Kommune og er i særlig stor Udstrækning blevet anvendt under den nuværende Epidemi.
Rens Luften omkring Dem og Deres egen Person med „Desinfektor". Faas paa Apotekerne og hos Materialisterne
Tlf. København 2613.

Fig. 3. Den spanske syge gav anledning til fiffige forsøg på at udnytte befolkningens angst for smitte. Sundhedsstyrelsen forsøgte at forbyde reklamer for »arkana«, dvs. ikke-godkendte behandlingsmidler, som denne for produktet »Desinfector«.

1918 meldte Hjørring Social-Demokrat, at i lighed med andre dele af landet var også Hjørring hårdt ramt af epidemien, hvad der betød, at 8 af telefoncentralens 20 ansatte telefondamer var »syge og sengeliggende af denne 'moderne' Sygdom«.[8] Den 5. august informerede avisen ligeledes om, at i Stockholm var 450 ud af 900 telefondamer syge. Der var da også hurtigt annoncer, der averterede service som »Telefon-Desinfektion og -Rensning«, og det var ikke i helt ond tro, da f.eks. en overlæge d. 22. oktober i Politiken gjorde opmærksom på smittefaren fra telefonens mundstykke. Han tillod sig at betvivle, at almindelige familiers telefon nogensinde blev renset.[9]

Uafhængigt af smittevejene var alle dog enige om, at epidemiens andet forløb i efteråret og vinteren var langt vanskeligere end i sommermånederne: »I den første Periode var Sygdommen afgjort mere godartet end i den anden, og der forekom kun meget faa Dødsfald. I den anden Periode optraadte Sygdommen med hele den Voldsomhed, som har karakteriseret den Landet over.«[10]

Forlystelsesforbud

I Hjørring forsøgte man hurtigt at inddæmme epidemien, selvom smittevejene var forholdsvis uklare. Allerede i juli udstedtes der opfordring til at undgå »Sammenstuvning« i teatre, sporvogne og lignende. »Paa saadanne Steder angribes man altid lettest af Sygdommen«, belærte Hjørring Social-Demokrat.[11]

Den 14. oktober udsendte Justitsministeriet til landets politimestre et cirkulære, der pålagde dem at kontrollere, at diverse forlystelsesetablissementer luftede ordentligt ud efter hver forestilling. Desuden skulle de indskærpe over for ejerne, at rengøringen skulle varetages ekstra grundigt i sygdomstiden.

Derfor så man i slutningen af oktober, da epidemiens anden bølge greb om sig, etablissementer som »Menton's Palmehave« i Aalborg inkludere oplysningen »Byens bedste ventilerede Lokale« og »Altid ren og frisk Luft« i deres annoncer.[12]

Men det vigtigste middel i kampen mod epidemien var at begrænse store forsamlinger af mennesker, og det betød forbud mod sammenkomster.

Den 30. oktober bragte Vendsyssel Tidende en notits om, at det første alvorlige tilfælde af Spansk Syge var blevet konstateret i Hjørring. »Den syge er Fru Christensen, Sæbyvej 39. Hun er op i Fyrrerne« noterede avisen lakonisk.[13]

Efter anbefaling fra amtslægen besluttede Hjørrings sundhedskommission derfor d. 1. november at lukke offentlige forlystelser, hvor mange mennesker stimlede tæt sammen. Det ramte indehaverne af biografteatre, danseskoler, og hoteller, der måtte aflyse koncerter og forestillinger. Samtidig blev de kommunale skoler beordret lukket, og man opfordrede til, at alle foreningsmøder og -arrangementer blev aflyst.

Lignende forbud havde allerede i nogen tid været i effekt i andre

Fig. 4. London-Magasinet i Aalborg fremhævede vigtigheden af frisk luft og varme, hvis man ville undgå influenzaen. Deres løsningsforslag var naturligvis at købe flere uldvarer i prima kvalitet.

byer, der var hårdere ramt, f.eks. Frederikshavn og Aalborg. Der var ingen videre protester over tiltaget, da de fleste formentligt kunne erklære sig enige i Hjørring Social-Demokrats vurdering, at det var bedre at forebygge end at helbrede.[14]

Før forbuddet var der også på privat initiativ taget forholdsregler mod smitten. F.eks. meddelte Fru Grethe Nygaard, der drev danseskolen på Hotel Bristol, allerede d. 22. oktober, at hun ville holde lukket indtil d. 29. pga. epidemien. Ligeledes besluttede folkebogsamlingen og læsestuen i Museumsgade at holde lukket fra 28. oktober, efter samråd med amtslægen. Gudstjenesterne i byens kirker ville blive forkortet, så de kun varede en halv time, kunne provst Sevaldsen oplyse; det var efter anbefaling fra Kirkeministeriet. »Bio« i Søndergade annoncerede også, at på grund af »de forskellige, under de nuværende vanskelige Forhold opstaaede Omstændigheder« ville biografen holde lukket indtil videre.[15]

Sundhedskommissionens forbud hjalp næppe synderligt. Effekten af det største indgreb, lukningen af skolerne, var blandt lægerne omstridt. Nogle betegnede skolernes betydning som »sikkert ringe«, andre »uden Tvivl stor Betydning«. En læge opsummerede de forvirrende erfaringer således: »Epidemiens Forløb og Udbredelse synes ens i de meget forsigtige Sogne med rettidig Skolelukning ved første Tilfælde – og i de mindre forsigtige med sildig, kortvarig Lukning.«[16]

Mange private foreninger efterkom dog henstillingen om færre møder og aflyste deres arrangementer, deriblandt Frelsens Hær, Turistforeningen, Arbejdernes Idrætsforening, Socialdemokratiets Ungdomsforening og andre.

Smitten breder sig

Alligevel voksede epidemien i omfang, og flere og flere tragiske historier fra de omkringliggende byer og sogne fandt vej til avisernes spalter. I Hjørring indtraf det første dødsfald mandag den 11. november: maskinhandler C. Kristiansen, der døde efter den spanske syge var gået over til lungebetændelse. Han blev 32 år.[17]

Andre triste historier fulgte: 28. november døde Martine Marie Pedersen, mor til fem ukonfirmerede børn. Faren var banearbejder, og hans løn rakte ikke til hjælp udefra til børnene. Ugen efter døde Ane Christine Christensen, 30 år gammel og ligeledes mor til fem børn.[18]

Og onsdag d. 13. november døde Marie Lysdahl, tømrermesterens 25-årige kone, i Sindal. Hendes datter, Elly, var da otte måneder gammel, og hendes søn Asger, hvis dåb havde foranlediget det dystre familiefotografi, var tre og et halvt.

Allermest trist var dog historien om glarmester Christensens børnerige familie: hans kone døde juleaften i en fattig lejlighed i kommunens træbarakker. »Liget af Fru Christensen maatte anbringes i Vaskehuset, indtil det kunde føres til Kapellet, og da Vognen kom for at afhente Liget, maatte Christensen tænde nogle Lys paa et Juletræ, som Børnene kunde underholde sig med, mens deres Moder blev ført i Kapellet Juleaften«.[19]

Sådanne tragiske historier var grobund for en stærk social indignation, som gav sig udslag i

Det gøres bekendt, at min elskede Hustru, Marie, i Gaar afgik ved Døden i en Alder af 25 Aar.
Sindal, 14. Novbr. 1918.
Martin Lysdahl.
Begravelsen er bestemt til Torsdag.

Fig. 5. Dødsannonce for Marie Lysdahl fra Sindal. Dødsårsagen nævnes ikke, men blev i Hjørring Social-Demokrat angivet som spansk syge.

Fig 6. Forskellige midler mod smittefaren blev uden større succes taget i brug. Lægerne i Hjørring noterede, at hygiejniske forholdsregler ikke var meget værd, da de fleste syge blev plejet hjemme, hvor de let kunne smitte andre familiemedlemmer.

et særdeles aktivt Socialdemokrati. Fattigdom var udbredt, og for de efterladte ægtemænd var der ikke mange muligheder for at få dagligdagens børnepasning og madlavning til at fungere, medmindre kvindelige naboer eller slægtninge forbarmede sig over dem. På samme måde kunne tabet af husfaderens indtægt være ødelæggende for en arbejderfamilie. Socialdemokratiet så det derfor som sin naturlige rolle at kæmpe for tiltag, der skulle minimere sygdommens konsekvenser for arbejderklassen. For eksempel iværksatte partiet i starten af december en indsamling til fordel for de familier, der ikke havde råd til den fornødne pleje og kost, og opfordrede alle foreninger til at yde et bidrag. I sagens natur var det mest de forskellige fagforeninger, der reagerede på den opfordring. De familier, der blev anmeldt som »værdigt trængende« til Hjørring Socialdemokratis hovedbestyrelse, kunne få rede penge udbetalt; den 10. december blev det meddelt i partiets organ, at 600 kroner allerede var blevet fordelt.

Man benyttede også epidemien som påskud for mere traditionel arbejdskamp, idet man gjorde særligt opmærksom på forholdsregler af betydning for arbejdspladsen. Således vejledte Hjørring Social-Demokrat om, at flere store firmaer gav de ansatte fri en time til halvanden om dagen, tid, der skulle bruges til forebyggende spadsereture og udluftning af lokalerne. Efter disse eksempler til efterfølgelse mindede avisen om, at arbejdspladser, der hørte ind under fabrikslovens hygiejniske bestemmelser, skulle meldes til fabrikstilsynet, hvis der forekom mangelfuld rengøring.[20]

Der berettedes også udførligt om en tildragelse i Sulsted, hvor en arbejder fra Aalborg, der var død af spansk syge, skulle begraves. Af overdreven frygt for smittefare ville præsten ikke tillade kisten i kirken. I stedet fik den lov at ligge nedsænket i graven fra søndag til tirsdag, hvor bisættelsen skulle finde sted. Familien måtte da gentagne gange bede præsten om at sætte kisten indenfor, før ceremonien kunne gennemføres. »Men det var den almindelige Mening, at dersom det havde været en saakaldt 'bedre Mand', var Kirkedøren ikke bleven lukket for ham, hvad der heller ikke syntes nødvendigt.«[21]

Hjælpende tiltag

Indignationen over de lavere klassers forhold var dog ikke begrænset til arbejderpartiet. Mange privatpersoner følte sig også forpligtede til at hjælpe nødstedte familier. F.eks. opfordrede Johannes Petersen fra Margrethevej (nu Kochsvej) til at donere sengetøj og tæpper, da han »ved Selvsyn« havde kunnet

Fig. 7. Spansk syge med tilstødende lungebetændelse var en alvorlig affære. Her tilses den døende Per Bødker af lægen, mens hans kone afventer dommen. Novellen om Per Bødker, der blev trykt i juledagene, var et forsøg på at indarbejde den skræmte befolknings erfaringer i en let forståelig, moralsk opbyggelig historie.

konstatere, at mange fattige familier ikke havde nok.

Ikke kun sygepleje, men også imagepleje fandt sted under epidemien: den seminariestuderende Christian Pedersen Pleth viste sit gode hjerte, da han lagde et stort arbejde i at hjælpe syge i Bagterp, hvor han var skolevikar. Et par år senere lykkedes det Pleth, trods manglende kvalifikationer, at veksle Bagterpboernes taknemmelighed til fastansættelse ved at iværksætte en underskriftindsamling til egen fordel, da en ledig stilling skulle besættes.[22]

Også mange hjælpeforeninger følte sig kaldet til at hjælpe, og i løbet af november og december blev der derfor fra flere sider taget initiativer, der skulle gøre den svære situation lidt lettere for de mange, der var ramt af sygdommen.

På nationalt plan gennemførte regeringen ekstraordinær mulighed for, at familier kunne få refunderet udgifter til medicin og lægehjælp, uden at det var at regne for fattighjælp.[23] Ændringen var vigtig, idet fattighjælp i de år endnu betød umyndiggørelse og tab af rettigheder, mest oplagt stemmeretten. Med den nye lov kunne man altså søge om hjælp i en svær tid, uden at blive stemplet som fattiglem.

Allerede 7. november havde Røde Kors bedt Hjørring Byråd om lov til at benytte nogle klasseværelser i Østre Skole (nu Hjørring Private Realskole) til sygeværel-

ser under influenzaepidemien.[24] Som privat forening ydede Røde Kors en stor indsats som sygehjælpere, men blev efterhånden overbebyrdet med arbejde. Det skyldtes blandt andet, at Dansk Kvindesamfund i Hjørring afviste at oprette sygeplejestation og madlevering til syge, sådan som lokale afdelinger med stor succes havde gjort i andre byer, især Aalborg og Frederikshavn. I stedet henviste de til Røde Kors, hvor hjælp og frivillige ville modtages med glæde.[25]

Også lægerne var hårdt pressede. Heller ikke de var immune overfor sygdommen, og mange oplevede selv influenzaen på egen krop. På et møde 17. november i Hjørring Amts lægekredsforening meddelte formanden: »Jeg maa beklage, at Næstformanden ligger paa castrum doloris [smertenslejet], men ogsaa adskillige andre Kolleger er eller har jo været syge i denne Tid.«[26]

I første række var det nu de mange sygebesøg, der tog på kræfterne, især da størstedelen af befolkningen boede i landsogne med længere mellem husene. Ved gennemgangen af sit materiale fra epidemien noterede Victor Holm fra Frederikshavn: »de fleste Patienter har søgt Læge, men disses Gærning var da [i oktober] saa opslidende, at en nøjagtig Journalføring maatte opgives.«[27]

Overbebyrdelse var også et problem for sygekasserne, datidens halvprivate sygesikringsorganisationer, hvis medlemmer i ekstraordinær grad lagde beslag på deres ressourcer. Der var tre sygeplejersker ansatte i Hjørring Hjemmesygeplejeforening, en fælles organisation, der servicerede alle Hjørrings sygekasser, og de tre måtte indse, at der skulle flere hænder til. Der blev derfor antaget 10 ekstrasygeplejersker, men heller ikke det var nok; der var brug for mindst lige så mange igen, især da flere af de ansatte hurtigt måtte lægge sig syge. »Bestyrelsen anmoder derfor indtrængende alle de Kvinder, der vil øve en god Gærning, om at melde sig saa hurtigt som muligt, da Trangen for Plejersker er meget stor.«[28]

For at betale for de mange ekstra ansatte måtte Hjemmesygeplejeforeningen to gange søge byrådet om ekstrabevillinger, som blev bevilget med henvisning til, at foreningen udførte et vigtigt stykke arbejde. Endvidere sparede det kommunen for mange penge, da de syge, uden pleje i eget hjem, måske skulle indlægges på sygehuset, for kommunens regning.[29]

I det hele taget kostede den spanske syge store summer til sygepleje, lægehonorar og medicin, især for sygekasserne, der blev afkrævet dagpenge i hidtil uset omfang. Også Arbejdernes Sygekasse var hårdt spændt for, selvom man forsøgte at minimere udgifterne mest muligt. I nogle tilfælde kunne det være en fordel, at sygdommen ramte hele familier på en gang. For eksempel i december 1918, da bestyrelsen behandlede to ansøgninger om udbetaling af dagpenge, hvor anmeldelsen af sygdom var indkommet for sent i forhold til de fastsatte frister. Den første ansøger fik afvist sin udsættelse, da sygdommen ikke var blevet meldt hos formanden. Dernæst: »Medlem Nr. 864, Lars Christensen, Hjørring Hede, ansøgte af samme Aarsag som forannævnte. Dette Andragende bevilgedes, da hele Familien havde ligget syg og der saaledes ingen var til at anmelde Sygdommen«![30]

Sygekassernes finansielle situation var ellers den samme over hele landet, og der blev derfor diskuteret et ekstra tilskud fra staten, der kunne opveje de mange ekstraudgifter, som epidemien havde medført. Ved generalforsamlingen i Arbejdernes Sygekasse kunne formanden derfor berette: »Formuen er gaaet lidt tilbage; men vi forventer til Hjælp i Anledning af den ›spanske‹ at faa ca. 1200 Kr. fra Staten, ligesom der er lidt Haab om et ekstra Statstilskud paa 50 Øre pr. Medlem til den forøgede Administration.«[31]

Forlystelser tillades igen – og forbydes

I slutningen af november syntes det, som om Hjørring skulle slippe nådigt fra den spanske syge.

Advokat A. Jakobsen skrev til sin søn om den spanske syge i Hjørring og vurderede situationen således: »Her i byen er der også en hel del tilfælde, men lægerne siger, den er mild her, og der er kun død en ganske enkelt. Imidlertid er det jo muligt, at den ikke har kulmineret her endnu. Lægerne påstår, at Hjøring er en sund by, hvorfor vides ikke.«[32]

I forhold til Frederikshavn og Skagen var dødstallet lavt, og antallet af nye sygetilfælde faldt ugentligt. Den 19. og 20. november udtalte amtslægen, at epidemien var for nedadgående, selvom Vendsyssel Tidende noterede, at Svanelundskvarteret var hårdt ramt og hele familier måtte holde sengen.

På den baggrund blev forbuddet mod offentlige forlystelser ophævet d. 25. november, med visse begrænsninger. For det første var det stadig forbudt for børn under 16 at gå i biografen, og for det andet skete ophævelsen på betingelse af, at der blev luftet grundigt ud mellem hver forestilling.[33]

For forlystelsesstederne havde genåbningen været længe ventet. Især Hotel Bristol havde været hjemsøgt af sygdommens plager: samtidig med forbuddet nåede Bristol at annoncere med forestillinger fra 1.-10. november, hvor cabaretkunstneren Leon Restorff skulle optræde. De måtte altså aflyses, formentligt med stort tab til følge for hotellet. Dernæst havde en stor del af personalet ligget syge. Det havde betydet, at hotellets gæster var blevet ængstelige og bange for at komme der, af frygt for smitte. I et forsøg på at berolige publikum meddelte hotellet derfor, at det ville gennemgå en grundig desinfektion. Og så snart forbuddet mod offentlig dans og lignende blev ophævet, begyndte Bristols Palmehave igen at holde arrangementer: fra den 28. november optrådte Hagbert-Bentzens kabaretselskab, »som under stort Bifald har optraadt paa ›Apollo‹ i Aalborg«, med forestillingen »Den er der Buler i!«[34]

Selvom man således forsøgte at indhente lidt af den tabte fortjeneste fra lukningsperioden (bio-

Fig. 8. Hotel Bristol med den populære palmehave var hårdt ramt af epidemien og måtte flere gange aflyse lystige arrangementer pga. smittefaren.

Anmeldte sygdomstilfælde i Hjørring Amt

Dødsfald i Hjørring Amts købstæder 1918

Dødsfald i Hjørring Amts landsogne 1918

graferne landet over søgte også regeringen om erstatning for tabt indtjening, men uden held), var offentligheden endnu skeptisk over for større forsamlinger. En stort opsat forestilling, »Dollarprinsessen«, formåede ikke at samle publikum, »vist paa Grund af Spanske-Frygten.« Desuden syntes de inkonsekvent, at sundhedskommissionen havde genåbnet forlystelserne, men endnu holdt skolerne lukket: »Det er den almindelige Opfattelse i Befolkningen, at den spanske Syge i Hjøring er i Tiltagende, navnlig hvad Ondartetheden angaar [...] Befolkningen er opskræmt og ikke uden Grund.«[35]

Og det viste sig hurtigt, at Hjørrings indbyggere havde ret: den 4. december lukkede myndighederne igen for offentlige forlystelser, begrundet med den tiltagende spanske syge. Som advokat Jakobsen havde bemærket, var sygdommen endnu ikke kulmineret.

Amtslægen Varmings statistik

Den ansvarlige person for vurderingen af Hjørrings sundhedstilstand var lægen Henrik Christian Varming. Han var under epidemien lidt op i årene: i 1901 kom han til Skagen som distriktslæge, og 1906 skiftede han til Hjørring, hvor han i 1915 blev udnævnt til kreds- og amtslæge. Han besad

de to embeder indtil juli 1919, altså under hele influenzaepidemien.[36] Han var på det tidspunkt 67 år gammel og skrev om sin afsked, at han ikke længere besad de kræfter, der var nødvendige for at udføre embedet til sin egen, autoriteternes og patienternes tilfredsstillelse. Trods amtets store udstrækning var problemet primært den lægekreds, der hørte til amtslægeembedet: lige så stor som Sæby og Frederikshavn lægekredse tilsammen krævede den et arbejde, som ifølge Varming kun en yngre mand kunne præstere. Selvom han således nedlagde arbejdet, skete det ikke i bitterhed. Tværtimod: »det har været ikke alene let, men ogsaa særdeles tilfredsstillende at virke iblandt Vendsyssels kraftige og intelligente Befolkning, som jeg nu igennem snart 18 Aar har lært at kende og sætte Pris paa.«[37]

Varmings store erfaring (hans lægegerning begyndte i 1877) gav sig udslag i meget detaljerede indberetninger om sygdommene i hans embedsområde. Således anførte han gerne talmateriale til at belyse sundhedstilstanden i Hjørring Amt. Det gør det muligt at opstille tabeller over den spanske syges forløb i Hjørring Amt i 1918, men ikke i 1919, hvor hans efterfølger forfattede medicinalindberetningen.[38]

Der blev i 1918 anmeldt over dobbelt så mange sygdomstilfælde som de foregående år. Langt de fleste skyldtes influenzaen; Varming anslog i sin beretning, at den spanske syge alene stod for 70-80% af sygdomstilfældene.

Varmings data giver et indtryk af sygdommens forløb: dødeligheden i amtet steg en smule omkring juni-august, faldt derefter lidt, og steg så voldsomt i oktober, november og december.

Absolut hårdest ramt var Skagen, der alene i oktober og november måned mistede 28 indbyggere, mod normalt ca. 2 pr. måned. Næsten uberørt var Læsø, hvor dødsraten overhovedet ikke steg. Varming begrundede det med, at sygdommen først bredte sig på Læsø noget senere end i amtets andre områder.

For de enkelte aldersklasser noterede Varming, at langt de fleste syge var mellem 15-65, mens der næsten ingen tilfælde var blandt spædbørn eller personer over 65. Det uhyggelige ved den spanske syge var således, at det mest var personer »i den kraftige Alder«, der blev ramt. Et normalt sygdomsbillede ville oftest ramme de »svagelige« kategorier først, dvs. små børn og gamle, hvis modstandskraft ansås for svækket.

Den spanske syge, derimod, hentede de fleste dødsofre fra sunde voksne. »Det er navnlig unge og yngre folk, der dør«, berettede advokat Jakobsen, og Varming skrev om sygdommen, at »den kastede sig med Forkærlighed over voksne unge kraftige Mennesker, for hvilke den syntes mest farlig«.[39]

Fig. 9. Amtslæge Varming var ansvarlig for de mange forbud og skolelukninger, der skulle begrænse epidemien.

Der foreligger en meget detaljeret statistik fra Hvetbo-Øster Han Herred, der tjener til at anskueliggøre sygdomsbilledet.[40]

I alt anmeldtes i Hvetbo-Øster Han Herred 3509 tilfælde af influ-

Spansk syge i Hvetbo og Øster Han Herred

enza, hvilket svarede til ca. 17,5% af befolkningen (enkelte kan naturligvis have været syge flere gange, så procentsatsen er muligvis en anelse for høj. Det var dog sjældent, at den samme person led af spansk syge flere gange). Af de 3509 tilfælde døde 51 patienter, svarende til 1,5% af de sygdomsramte, og til 0,25% af befolkningen.

Som det ses, var sygdommen meget farlig for spædbørn. Blev de først smittet, var risikoen for, at de døde, langt højere end for andre aldersgrupper. Heldigvis blev spædbørn kun sjældent ramt.

Karakteristisk er også de meget få tilfælde af sygdom blandt personer over 65. Dette skyldtes formentligt, at de havde været udsat for en forløber til spansk syge, nemlig den mindre kendte influenza-epidemi, der ramte Danmark i 1890-91.

Sundhedsstyrelsen var opmærksom på, at der måske var en sammenhæng mellem immunitet og epidemien fra 1890-91, og stillede derfor de praktiserende læger spørgsmålet, om noget sådant kunne konstateres. I et spørgeskema fra Sundhedsstyrelsen maj 1919 blev der spurgt: »Har De set Personer, der sikkert havde Influenza i 1889-95, blive angrebne i denne Epidemi?«

De besvarende læger fra Vendsyssel var usikre på, om den gamle influenzaepidemi havde haft nogen betydning. Villadsen, læge i Hjørring, skriver, at han ganske vist har set sådanne tilfælde, »men jeg tror alligevel paa en vis relativ Immunitet.« Læge Niels Mathias Jensen fra Østervraa noterede, at han ikke havde set sådanne tilfælde. I øvrigt havde han selv haft influenza dengang i 1889 og var heller ikke denne gang blevet angrebet, udover lidt snue, selv om resten af hans familie havde måttet holde sengen! Lægen i Sæby skriver, at han ganske vist har set ét tilfælde, men det var »meget let og hurtigt forløbet.«

Varming anfører forsigtigt, at han har set personer blive syge, selvom de havde haft influenza i 1890'erne, men han kan ikke udtale sig om, hvorvidt deres sygdom forløb væsentligt mildere. Han anfører blot, at i det hele taget var det kun få ældre mennesker, der blev syge.

Dog gør han stolt opmærksom på, at efter hans faste overbevisning havde forbuddene mod offentlig dans og tidlig lukning af skolerne »afgjort Indflydelse paa, at Sygetallet i Hjørring ikke i nogen dage naaede saa højt som i alle de andre Byer.«[41]

Juletræsfesten i Christiansgave

Varmings forbud, genindført i starten af december, førte til, at

Fig. 10. Kun indendørs forlystelser blev forbudt af embedslægerne, så tandlæge og museumsleder Holger Friis, der også var spejderleder, arrangerede sammen med spejderne juletræsfest i Christiansgave.

mange foreninger så sig nødsagede til at aflyse deres juletræsfester, der ellers skulle have været blandt decembers højdepunkter. Socialdemokratiets juletræsfest blev aflyst med henvisning til den stadigt voksende epidemi, og man opfordrede kraftigt de enkelte fagforeninger til ligeledes at aflyse deres.[42] Bestyrelsen for Hjørring Liberale Forening besluttede også at udsætte generalforsamlingen og juletræsfesten: »Det er med Sorg, man opgiver denne smukke og fornøjelige Fest, men paa en Tid, da alle Skoler er lukket af Frygt for den slemme Sot, tør man ikke paa nogen Maade paatage sig det Ansvar at stævne ca. 500 Børn sammen til Juletræ med Leg og Runddans. Dertil har Sygdommen vist sig for ondartet.«[43]

Imidlertid var det kun indendørs sammenkomster, der blev frarådet af lægerne. Det blev udnyttet til at arrangere en usædvanlig juletræsfest. 19. december

bragte Vendsyssel Tidende en invitation fra Hjørring-spejderne. Alle byens børn, ukonfirmerede piger og drenge, blev inviteret til juletræsfest søndag 22. december på Christiansgaves festplads. Her havde spejderne, under ledelse af tandlæge Holger Friis, spejderkorpsets og Vendsyssel Historiske Museums leder, arrangeret en eftermiddag, der skulle opveje de mange aflyste juletræsfester, som epidemien havde forårsaget.

Også Social-Demokraten bragte af hensyn til sine læsere invitationen nogle dage senere, men ikke uden skrupler. Den 20. december opfordrede avisen læserne til at lade børnene blive hjemme fra julefesterne, idet sygdommen, i modsætning til tyfus, kolera eller difteri, ifølge avisen ikke lod sig stoppe, men tværtimod ville fortsætte hele vinteren. Social-Demokraten mindede derfor om, at man skulle være forsigtig ved massesammenkomster.

Dagen efter bragte avisen dog nyheden om spejdernes juletræsfest, men afsluttede med følgende passus: »Vi har ikke villet nægte at optage ovenstaaende [dvs. invitationen], men derved maa ikke forstaas, at vi sympatiserer med at der slæbes en hel del Drenge og Piger sammen til en Fest i det frie en kold Vinterdag, thi vi synes tvært imod, at det er i høj Grad uforsvarligt.«[44]

Festen blev nu alligevel afholdt med stor tilslutning. Folketingsmedlemmet Jens Sørensen Vanggaard (Venstre) fra Hjørring havde skænket et stort juletræ, som spejderne selv fældede og hentede i Vandsted Plantage. Det var blevet stillet op og pyntet i Christiansgave og »tog sig helt festligt ud.«[45]

Spejderne havde om lørdagen samlet op mod 3000 små gaver ind fra byens forretningsdrivende; legetøjsheste, stortrøjer og træskostøvler var blandt eksemplerne på små, men dog nyttige ting, som indgik i pakkebunken.

Om søndagen d. 22. december klokken 13 stillede de deltagende børn op ved Østre Skole (nu Hjørring Private Realskole) og gik i samlet march med spejderne ad Korsgade og Margrethevej (nu Kochsvej) til Christiansgave. Der bød Holger Friis dem velkommen, hvorefter man sang »Glade jul« og »Højt fra træets grønne top«, og forsamlingen blev fotograferet.

Trods det store fremmøde var sanglysten ikke så stor: Vendsyssel Tidende noterede, at det klang lige lovlig spagfærdigt, og at man virkelig burde kunne vente, at de så elskede julesange var kendte af ethvert barn!

Uddelingen af de mange gaver bragte mere begejstring. Hvert barn havde ved indgangen til Christiansgave fået tildelt en lap papir med et nummer, som de nu afleverede ved et af gavebordene mod til gengæld at få udleveret en gave. På den måde fik man hurtigt fordelt alle pakkerne, og til sidst bragte dyrlæge Riisager en tak til alle giverne, der havde doneret genstande til juletræsfesten. Så sang man »Kong Christian stod ved højen mast«, og til slut brugte spejderne tre kurve med æbler som præmier i et hurtigløb ud af Christiansgave, så forsamlingen af børn opløstes. På den måde holdt man sig til tidsplanen, så hele forestillingen i Christiansgave kun varede en time.

Vendsyssel Tidende vurderede som afslutning på sin reportage, at arrangementet havde været en stor »Sukces«: »Det var en rigtig fornøjelig og smuk Fest, en god Idé, der tjener Spejderne til stor Ære.«[46]

Også Social-Demokraten konkluderede, at juletræsfesten var forløbet godt. Avisen indrømmede sin oprindelige skepsis, men begrundede den med, at det kun er yderst sjældent, at vejret egner sig til den slags friluftsfester i december: »Vi haaber, at de mange Børn har klaret Turen uden at faa en Sygdom paa Halsen, og har de det, saa har de i alt Fald oplevet en sjælden Begivenhed, som næppe gentager sig, thi det skulde ik-

ke gerne blive nødvendigt oftere at holde Juletræsfest i en Plantage.«[47]

Epidemien dør ud

Juledagene 1918 var kulminationen på den spanske syge i Hjørring. Selvom der var mange tilfælde langt ind i foråret 1919, var der ikke den samme opmærksomhed og fokus på epidemien i det nye år. Sygdommen var blevet næsten dagligdags, og den forårsagede ikke længere den samme frygt, højst lidt forsigtighed: »Spansken huserer endnu. Vi har ikke haft den, men alle Erichsens og Onkel Malers Husbestyrerinde; de er alle kommet over det. Der dør meget få % og min Læge siger, at de fleste Dødsfald er begrundet i Uforsigtighed med at gå ud for tidligt« skrev advokat Jakobsen i januar 1919.[48] Efter januar faldt antallet af nye tilfælde drastisk: i Hjørring fra 386 tilfælde (og 14 døde) i januar til 110 (og et dødsfald) i februar, i landsognene fra 2475 tilfælde i januar til 633 i februar.[49] Skolerne blev genåbnet, forlystelser igen tilladt, og efter februar var epidemien i praksis forbi for Vendsyssels vedkommende.

Mindet om sygdommen levede videre. I årene efter blev »spansk syge« således den gængse betegnelse for enhver influenza. Efter et sygdomsforløb tre år efter epidemien skrev advokat Jakobsen: »Jeg lider endnu af eftervirkningerne fra den spanske, men det gaar fremad om end langsomt.«[50]

For dem, der havde oplevet epidemien, antog den med tiden bibelske proportioner. »I de to døgn, hvor vi var mest syge, kunne [moster] ikke andet end gå fra seng til seng og fjerne de fade, med blod og opkast, der stod hos os alle. Vi overlevede, både oppe og nede. Men rundt i byen var der stor sorg. Mange døde, især unge, stærke mennesker.«[51]

Også Marie Lysdahl, tømrermesterens kone, var et ungt, stærkt menneske. Vidende at hun dør af spansk syge små fire år efter fotografiet blev taget, er det slående, så symbolsk man kan læse billedet fra barnedåben 1915. Der er en kontrast mellem højre og venstre side af billedet, mellem et døende miljø og et livgivende. På højre side af bordet sidder de etablerede, de gamle, de døende. Bag dem hænger lutter golde, geometriske former. På venstre side, med levende planter og sollyset bag sig, sidder børnene, de unge, de spirende. Som den eneste på billedet står søsteren Alma op, hende, der gifter sig med Martin godt to år efter søsterens død, som overtager Maries plads i ægtesengen og føder Martin flere børn, hende, som fremtiden tilhører. Hun står midt i billedet, med hænderne fulde af friske, smukke blomster, og over hende svæver en vitalistisk lysekrone, der bryder de triste billedrammers formalitet.

På en måde forudser billedet Maries skæbne. Måske er det grunden til, at vi, der ser det, finder stemningen skæbnesvanger, anledningen trist.

Det er en besnærende tanke. Men den er ikke sand. Virkeligheden er, at billedet virker dystert, fordi det er i sort og hvid, domineret af møblernes, tapetets og herretøjets mørke farver. Ingen smiler, fordi man ikke dengang fandt det nødvendigt at smile på billeder. At familiens yngste og ugifte sidder sammen var helt normalt, og enhver symbolik, vi fra nutiden måtte lægge i billedets elementer, er med sikkerhed overfortolkning. I 1915 havde ingen hørt om den spanske syge. Ingen vidste, at sygdommen ville rulle ind over verden og Vendsyssel og lægge hele familier syge. Ingen kunne forudse, at familien Lysdahl ville blive ramt så hårdt, at Martin ville miste sin hustru, Asger sin mor. Ingen kunne ane, at Marie snart skulle dø.

På billedet ser hun kærligt på sin lille søn.

LITTERATUR

Andersen, Einar, »Fuldblods« Vendelbo, i: Elmer Dalsgaard et al. (red.), *Barn af Vendsyssel IV*, Vraa 1983, s. 49-57.

Bendsen, Niels, Bagterp Østre Skole, i: *Bagterpskolen Jubilæumsskrift*, Hjørring 2010, s. 9-14.

Christophersen, V. og J.W.S. Johnsson, *Den Danske Lægestand 1915-1925*, København 1925.

Clausager-Madsen, A., *Hjørring Amts Lægekredsforening gennem 50 Aar*, Hjørring 1943.

Hjørring Byraad, *Uddrag af Hjørring Byraads Forhandlinger i Aaret 1917-1918*, Hjørring 1922.

Jensen, Ingeborg Bruun, Min barndom, som jeg husker den, i: Elmer Dalsgaard et al. (red.), *Barn af Vendsyssel IV*, Vraa 1983, s. 83-88.

Meldgård, Jørgen, Den 5. Thuleekspedition 1921-24, i: *Grønland*, 1971:10, s. 303-314.

Nørrelykke, C., Da den spanske syge hærgede Vendsyssel, i: *Vendsyssel Tidende*, 18. august 1968.

Otto, Lene, »Sygdommen kom som en Explosion«. Den spanske syge i Danmark, i: *Fortid og Nutid*, 2003:1, s. 3-25.

Philips, Howard og David Killingray, *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-1919: New Perspectives*, London/New York 2003.

Thomsen, Oluf, Martin Kristensen og Frederik Thorborg, *Undersøgelser over Influenza'ens Aarsagsforhold*, København 1918.

Vanggaard, Jens Sørensen, *Oplevelser, Mennesker, Synspunkter*, København 1945.

Varming, H., *Uddrag af Medicinalberetningen for Hjørring Amtslægekreds 1918*, Hjørring 1919.

KILDER

Hjørring Social-Demokrat (HS-D).

Vendsyssel Tidende (VT).

Historisk Arkiv, VHM. A1225, Arbejdernes Sygekasse.

Historisk Arkiv, VHM. A2091, Personarkiv: Jakob Bernhard Faaborg Jakobsen.

Rigsarkivet, 1252, Sundhedsstyrelsen. Oplysninger om Influenzaen i Danmark 1918-1919.

Rigsarkivet, 1252, Sundhedsstyrelsen. Medicinalindberetninger. 1803-1958. Nr. 241, 1918, Jylland/II.

ILLUSTRATIONER

Fig. 1 med tilhørende oplysninger er fra Per Lysdahls familiearkiv. Fig. 2 er fra Frederikshavn kredslæge Victor Holms indberetning: RA, 1252. Oplysninger om Influenzaen i Danmark 1918-1919. Fig. 3, 5 og 6 er fra Vendsyssel Tidende, 2. december, 14. november og 4. november 1918. Fig. 4 og 8 er fra Hjørring Social-Demokrat, 13. og 24. december 1918. Fig. 9 er fra *Den Danske Lægestand*, s. 796. Fig. 8 og 10 er fra Historisk Arkiv, VHM, B29.937 og B57.820.

FORFATTER

Peter Damgaard, cand.mag i historie. Ansat som IT-arkivar på Hjørring Kommunearkiv 2009.

NOTER

1. Der findes meget lidt om den spanske syge på dansk: artiklen af Lene Otto, »Sygdommen kom som en Explosion«, er det eneste overordnede; på lokalplan findes artikler om Odense, Østsjælland, Kerteminde, Langeland og Vejle. For Vendsyssels vedkommende findes en lille artikel af C. Nørrelykke i VT 1968. På engelsk er et godt udgangspunkt Philips og Killingray, *The Spanish Influenza Pandemic 1918-1919: New Perspectives*, en antologi, der kommer geografisk og emnemæssigt vidt omkring.
2. HS-D, 19. og 22. oktober 1918. VT, 17. december 1918.
3. A2091, 26. december 1918. Grønland gik ikke fri, men blev ramt senere; se f.eks. Jørgen Meldgård, Den 5. Thuleekspedition 1921-24, s. 305-306.
4. Einar Andersen, »Fuldblods« Vendelbo, s. 52.
5. Symptomer og statistik baseret på oplysninger fra *Undersøgelser over Influenzaens Aarsagsforhold*. Desuden RA, 1252. Oplysninger om Influenzaen i Danmark 1918-1919 og RA, 1252. Medicinalindberetninger: især Influenzaens Klinik (foredrag holdt 4. marts 1919 af overlæge Victor Scheel), diverse indberetninger fra lægekredsene Frederikshavn, Birkelse og Hjørring, samt statistisk redegørelse fra Sygekasseinspektoratet. Sidstnævnte baserer sig på oplysninger om sygdomme indberettet til sygekasserne, dvs. der formentligt er tale om overvejende alvorligere tilfælde end gennemsnittet.
6. RA, 1252. Oplysninger om Influenzaen i Danmark 1918-1919. Indberetning fra Frederikshavn.
7. Ibid. Diverse spørgeskemaer fra Hjørring Amt.
8. HS-D, 28. juli 1918.
9. Lene Otto, »Sygdommen kom som en Explosion«, s. 22.
10. RA, 1252. Medicinalindberetninger. Hjørring Amtslæges indberetning.

11. HS-D, 20. juli 1918.
12. F.eks. i HS-D, 25. og 31. oktober 1918.
13. VT, 30. oktober 1918.
14. VT, 1. november 1918. HS-D, 1. november 1918.
15. VT, 22. oktober 1918. HS-D, 28. oktober 1918.
16. RA, 1252. Oplysninger om Influenzaen i Danmark 1918-1919. Diverse spørgeskemaer fra Hjørring Amt.
17. HS-D, 12. november 1918.
18. HS-D, 29. november og 4. december 1918.
19. HS-D, 25. december 1918.
20. HS-D, 10. december 1918. HS-D, 1. november 1918.
21. HS-D, 7. december 1918.
22. Niels Bendsen, Bagterp Østre Skole, s. 11.
23. VT, 13. november 1918. HS-D, 5. og 14. december 1918.
24. *Uddrag af Hjørring Byraads Forhandlinger i Aaret 1917-1918*, s. 41.
25. HS-D, 11. november 1918.
26. A. Clausager-Madsen, *Hjørring Amts Lægekredsforening*, s. 29.
27. RA, 1252. Oplysninger om Influenzaen i Danmark 1918-1919. Indberetning fra Frederikshavn.
28. HS-D, 10.-11. december 1918.
29. *Uddrag af Hjørring Byraads Forhandlinger i Aaret 1917-1918*, s. 42, 47. HS-D, 21. december 1918.
30. A1225, Forhandlingsprotokol 1916-1934. Bestyrelsesmøde 11. december 1918.
31. Ibid. Generalforsamling 23. marts 1919.
32. A2091, 17. november 1918.
33. VT, 20. og 25. november 1918.
34. VT, 20., 26. og 28. november 1918.
35. VT, 29. november og 2. december 1918.
36. *Den Danske Lægestand 1915-1925*, s. 796.
37. Varming, *Uddrag af Medicinalberetningen for Hjørring Amtslægekreds 1918*, omslagets inderside.
38. Data er hentet fra Varmings indberetning i RA, 1252. Medicinalindberetninger og fra Varming, *Uddrag af Medicinalberetningen for Hjørring Amtslægekreds 1918*.
39. A2091, 17. november 1918. RA, 1252. Medicinalindberetninger. Hjørring Amtslæges indberetning.
40. Data fra RA, 1252. Oplysninger om Influenzaen i Danmark 1918-1919. Spørgeskema fra Birkelse.
41. Ibid. Diverse spørgeskemaer for Hjørring Amt.
42. HS-D, 14. og 16. december 1918.
43. VT, 9. december 1918.
44. HS-D, 20. og 21. december 1918.
45. VT, 23. december 1918. Om Vanggaard, se hans selvbiografi *Oplevelser, Mennesker, Synspunkter*, København 1945.
46. VT, 23. december 1918.
47. HS-D, 24. december 1918.
48. A2091, 19. januar 1919.
49. RA, 1252. Medicinalindberetninger. Hjørring Amtslæges indberetning.
50. A2091, 11. april 1922.
51. Ingeborg Bruun Jensen, Min barndom, som jeg husker den, s. 88.